

EEN ROMEINSE STAD IN DE EGYPTISCHE WOESTIJN. RECENT VELDWERK IN AMHEIDA (DACHLA OASE)

Sander W.G. Müskens (MA, Universiteit Leiden)

Overgoten met goudgele stralen van de nietsontziende zon ontspint zich in de Egyptische Dachla Oase dagelijks een schitterend visueel schouwspel. De vele kleurschakeringen – het heldere blauw van de hemel, het felle groen van de velden, de dieprode aarde en tenslotte het onmiskenbaar gele woestijnzand – alsmede de steile rotswand, die zich, zover het oog reikt, zo'n drie- tot vierhonderd meter boven het huidige woestijnoppervlak verheft, maken de Dachla Oase tot een spectaculaire en welhaast betoverende regio van Egypte. Te midden van dit schilderachtige decor doemt plots een piramide op. Locatie: Amheida, waar sinds enkele jaren onderzoek wordt verricht dat tot dusverre al enige fascinerende resultaten heeft opgeleverd, waarvan in dit artikel een kort verslag.

De Dachla Oase, ongeveer 350 kilometer ten westen van de Nijlvallei gelegen ter hoogte van Luxor, is een van de grote oasen in de Westelijke Woestijn die tezamen reeds door de Griekse geschiedschrijver Herodotus treffend werden omschreven als de 'Eilanden van de Gezegenden'. Inderdaad, de oasen liggen verspreid als vruchtbare eilanden te midden van de uitgestrekte, uiterst droge en onherbergzame Westelijke Woestijn. Vanwege de lage ligging van deze gebieden – de oasen zijn zogenaamde geologische depressies – ligt het grondwater dat is opgeslagen in grote natuurlijke ondergrondse reservoirs relatief dicht aan het oppervlak. Sinds prehistorische tijden zorgt een aantal artesische bronnen voor een niet-aflatende stroom water, een proces dat in de historische tijd versterkt is door de aanleg van diverse artificiële waterputten. Door de aanwezigheid van voldoende water zijn de oasen bewoonbaar, dit in tegenstelling tot de omringende woestijn.

Sinds 1978 voert het Dakhleh Oasis Project onder leiding van Anthony J. Mills een grootschalig onderzoek uit naar de geschiedenis van de menselijke aanwezigheid en de evolutie van de relatie tussen mens en natuurlijke omgeving in deze geïsoleerd gelegen regio. Een internationaal team van wetenschappers, onder andere bestaande uit archeologen, Egyptologen, geologen, papyrologen, paleontologen en filologen, reist sindsdien jaarlijks af naar de Dachla Oase om bij te dragen aan de opbouw van een veelzijdig en diachronisch beeld van dit uitzonderlijke gebied. Als onderdeel van het Dakhleh Oasis Project vinden sedert 2004, na enkele seizoenen van voorbereidende werkzaamheden, tevens opgravingen plaats in Amheida, een van de belangrijkste en grootste archeologische vindplaatsen van deze oase, door een team van wetenschappers onder leiding van Roger S. Bagnall. Hoewel het een van origine Amerikaanse expeditie betreft (met sinds 2008 New York University als hoofdsponsor, daarvoor Columbia University, New York), is het team door de jaren heen sterk geïnternationaliseerd. Op voorspraak van Olaf E. Kaper, hoogleraar Egyptologie aan de Universiteit Leiden en sinds 2004 als mededirecteur en epigraaf aan de expeditie in Amheida verbonden, heeft het project bovendien een permanente Leidse component gekregen. Ook

studenten uit Leiden, waaronder ondergetekende, nemen deel aan dit project, dat hierin door de stichting *Het Huis van Horus & Mehen* financieel wordt ondersteund.

Amheida is gelegen in het noordwestelijk deel van de Dachla Oase, ongeveer 25 kilometer ten noordwesten van de huidige hoofdstad van de oase, Mut, en 3 kilometer ten zuidwesten van het beroemde Islamitische stadje el-Qasr (afbeelding 1). Momenteel is een gebied van circa 2,5 (N-Z) bij 1 (O-W) kilometer in het bezit van de Supreme Council of Antiquities, hoewel duidelijk is dat dit gebied niet alle archeologische overblijfselen omvat. Vrijwel de gehele site is bedekt met aardewerk, dat zich als een waar tapijt over het oppervlak uitstrekt. Op basis van dit aardewerk, alsmede ander tot op heden verzameld archeologisch bewijsmateriaal, laat zich vaststellen dat Amheida tenminste gedurende een tijdsspanne van ongeveer drie millennia bewoond was, vanaf het Oude Rijk (ca. 2200 voor Christus) tot en met de Laat Romeinse periode, terwijl oppervlaktevondsten in de directe omgeving van de site menselijke aanwezigheid reeds in de Oude Steentijd (Paleolithicum) suggereren. Het overgrote deel van de scherven en andere oppervlaktevondsten, waaronder voornamelijk munten, alsmede de meeste boven het woestijnzand uitstekende structuren, getuigen echter van het leven dat zich hier een kleine 2000 jaar geleden afspeelde, gedurende de Romeinse en Laat Romeinse periode, als de site, dan bekend onder de Griekse naam Trimithis, haar bloeiperiode lijkt te hebben beleefd. Blijkens geschreven bronnen was Trimithis tijdens de Laat Romeinse periode een van de belangrijkste administratieve centra van de Dachla Oase. Tevens bezat zij aan het begin van de 4^e eeuw na Christus de stadsstatus, en bood naar schatting plaats aan zo'n 5.000 tot 10.000 inwoners.

Omdat de site na de Laat Romeinse periode onder het woestijnzand is begraven en sindsdien, in tegenstelling tot veel andere archeologische vindplaatsen, niet als fundament heeft gediend voor latere bewoning en grote delen bovendien verschoond zijn gebleven van grootschalige en allesvernietigende clandestiene opgravingen, biedt Amheida ongekende mogelijkheden voor een gedetailleerde bestudering van het leven in een Laat Romeinse Egyptische stad. Door een combinatie van opgravingen en de toepassing van geavanceerde technieken, waaronder 3D-reconstructie, alsmede de bestudering van geschreven bronnen die tijdens de graafwerkzaamheden aan het licht komen, is tijdens de eerste zes seizoenen in Amheida (2004-2009) een begin gemaakt om het uiterlijk van en het leven in deze woestijnstad gestalte te geven. De resultaten tot dusverre zijn veelbelovend en maken het onder meer mogelijk een kijkje te nemen in het leven van een gegoede familie, waarover hieronder meer.

Door middel van topografische kartering van aan het oppervlakte zichtbare structuren, die in een aantal gevallen met dak en al zijn begraven onder het woestijnzand, zijn reeds grote delen van een uitgestrekt woongebied met nauw op elkaar aansluitende woonblokken in kaart gebracht, enkel van elkaar gescheiden door smalle straatjes (zogenaamde *insulae*). Onderzoek van een van dergelijke straatjes in 2009 heeft aangetoond, dat zij overdekt konden zijn en dat delen van de steegjes nabij de ingang tot een woning door middel van poorten konden worden afgesloten. De aan het recent onderzochte straatje gelegen woning, opgegraven van 2004 tot en met 2007, heeft enkele van de meest spectaculaire vondsten tot dusver opgeleverd.

Het betreft een centraal in de stad gelegen woning die, naar het zich laat aanzien, in het bezit was van een welgestelde familie. Het huis, gebouwd van zongedroogde kleitichels, een traditioneel bouw materiaal dat tot zeer recentelijk nog op grote schaal werd gebruikt, is goed

bewaard gebleven. Op basis van in de woning gevonden munten en ostraca (scherven van gebroken aardewerk die gebruikt werden als schriftdrager) is het huis te dateren in de 4^e eeuw na Christus; munten behorend bij de laatste bewoningssporen suggereren dat het huis in de tweede helft van diezelfde eeuw buiten gebruik is geraakt. In haar oorspronkelijke vorm bestaat de woning uit een vierkant basisplan van 15 x 15 m. Via de twee toegangen tot de woning bereikte men een centraal gelegen binnenplaats, die onder meer toegang verschafte tot een keuken en een trap naar het dakterras, alsmede een ontvangstruimte (afbeelding 2).

Hoewel het al sinds 1979 bekend was dat het als ontvangstruimte geïnterpreteerde vertrek wandschilderingen met Griekse mythologische figuren bevatte, duurde het tot 2004 alvorens het complete decoratieve programma door volledige opgraving van de ruimte aan het licht werd gebracht. Ondanks het feit dat de schilderingen op een flinterdun en dus bijzonder kwetsbaar laagje pleisterwerk zijn aangebracht, bleken grote delen nog *in situ* aanwezig; andere delen, die de tand des tijds minder goed hebben doorstaan, zijn of worden door middel van uiterst nauwgezet pas- en meetwerk gereconstrueerd. Duidelijk is dat opbouw van de wanden een gelijk patroon volgt. Boven een lage, ongedecoreerde sokkelzone bevindt zich een zone met zogenaamde incrustatieschilderingen, die kostbare panelen van kleurrijke natuursteen in verschillende geometrische patronen imiteren. Hierboven zijn figuratieve schilderingen aangebracht, gevolgd door opnieuw een zone met geometrische patronen. Ook het koepeldak dat het vertrek ooit bedekte was versierd, wellicht met schilderingen die cassettes ofwel plafondpanelen nabootsten.

De figuratieve schilderingen zijn divers van aard, met thema's ontleend aan de Griekse mythologie, Griekse epiek en populaire religie. Afgebeeld is onder meer de ontdekking van het overspel van Aphrodite en Ares door Helios, onder toezicht van verscheidene Olympische goden, als getuigen van deze daad bijeengeroepen door Hephaistos, de echtgenoot van Aphrodite (afbeelding 3); de terugkeer van Odysseus naar Ithaka, beschreven door Homerus in zijn *Odyssee*; en misschien ook de kindgod Harpokrates. Tenslotte toont een van de schilderingen een banketscène waarin de eigenaars van het huis zelf lijken te figureren: aangelegen op een bed en met wijnbekers in de hand zijn een man, vrouw en twee jongemannen – mogelijk zoons van het echtpaar – afgebeeld, genietend van het spel van een fluitspeler, terwijl een dienaar hen ter beschikking staat. Het totaal aan schilderingen biedt een bijzonder kleurrijk en levendig aanzicht en is ongetwijfeld op te vatten als een zinspeling op de culturele verfijndheid en rijkdom van de eigenaars, met de bedoeling om indruk te maken op gasten. Soortgelijke rijk gedecoreerde ontvangstruimten zijn welbekend uit grootse en weelderige woningen in Rome zelf, alsmede andere steden van het Romeinse Rijk.

Evenzo fascinerend als de ontdekking van de schilderingen in de ontvangstruimte is wel het feit dat het mogelijk is gebleken een historisch persoon, een van de voormalige eigenaars, aan het huis te verbinden door de vondst van verschillende ostraca. Uit deze beschreven potscherven komt de persoon in kwestie, Serenos genaamd, naar voren als een voornaam vastgoedmakelaar en bovenal lid van de *boule*, de stadsraad. Hiermee is het huis mogelijk het eerste dat kan worden toegewezen aan een raadslid in Romeins Egypte. Bovendien bevestigt de informatie het reeds op basis van de wandschilderingen en aanzienlijke dimensies van de woning bestaande vermoeden, dat zij toebehoorde aan rijke mensen van stand. Het hebben van een zetel in de stadsraad was immers een elitaire aangelegenheid waarvoor ook een zekere mate van rijkdom was vereist.

Hoewel het huis zoals gezegd in zijn oorspronkelijke vorm al groot was, kon het voor mensen als Serenos wellicht niet royaal genoeg zijn. In de periode dat hij het huis bewoonde waren er namelijk aan de noordzijde verscheidene reeds bestaande vertrekken aan de woning toegevoegd, die nu waarschijnlijk als extra werk- en opslagruimte dienden. Dat dit echter niet de oorspronkelijke functie was, heeft opgraving van de in het noordwesten geannexeerde ruimte uitgewezen. In 2006 werden hier op de wanden met rode inkt op een witte pleisterlaag geschreven Griekse teksten aangetroffen. Blijkens deze teksten gaat het om zorgvuldig door een leraar voor zijn studenten opgeschreven coupletten van Griekse poëzie, die onderdeel uitmaakten van scholing op het hoogste niveau, het zogenaamde retorisch onderwijs dat de studenten voorbereidde op een politieke carrière en dat enkel was weggelegd voor kinderen van de hogere maatschappelijke klassen. Recentelijk konden nog twee andere vertrekken aan hetzelfde gebouw worden toegewezen, ongetwijfeld een schoolgebouw, dat gelijktijdig met de eerder beschreven luxueuze woning in haar basisvorm lijkt te zijn geconstrueerd (dus in de 4^e eeuw na Christus) en waarschijnlijk als school dienst deed tot het moment waarop Serenos' woning in noordelijke richting werd uitgebreid. Waar men de aanwezigheid van educatie op het hoogste niveau kan verwachten in grote steden zoals bijvoorbeeld Alexandrië en Oxyrhynchus, is het aantreffen van bewijs hiervoor in het afgezonderd gelegen Trimithis een opmerkelijke en uiterst fascinerende vondst, die een duidelijk inzicht geeft in de mentaliteit van de stedelijke elite van Trimithis in de 4^e eeuw na Christus.

Op basis van het tot dusverre verzamelde archeologisch en tekstueel bewijs laat zich vaststellen, dat het leven in Laat Romeins Trimithis vergelijkbaar was met het leven zoals dat zich in de loop der eeuwen in de steden van de Grieks-Romeinse wereld ontwikkelde. De stedelijke elite, gevormd door een degelijke Griekse educatie, betoont trots haar culturele verfijndheid en voorkeur in woningen die niet onderdoen voor contemporaine elitewoningen elders in het Romeinse Rijk, en neemt, naar Grieks voorbeeld, deel aan het lokale bestuur middels zitting in een stadsraad. In dit opzicht is Trimithis een goed voorbeeld van de doordringing van Grieks-Romeinse culturele waarden tot in de verste uithoeken van het Romeinse Rijk. Aan de andere kant zal een persoon als Serenos, die we hebben gezien als een actief deelnemer aan dit stadsleven, ook niet aan de indruk hebben kunnen ontkomen dat hij elders dan in Egypte leefde. De nadrukkelijke aanwezigheid van gebouwen die al millennia lang in het land van de Nijl werden geconstrueerd herinnerden hem hier ongetwijfeld iedere dag weer opnieuw aan.

Recente opgravingen op een centraal in Amheida gelegen heuvel tonen namelijk aan dat hier ooit een traditioneel Egyptische tempel heeft gestaan, gewijd aan de maangod en god van het schrift Thot (afbeelding 4), die door de hoge ligging vanuit de omliggende stad goed zichtbaar moet zijn geweest. Werd eerder vermeld dat grote delen van Amheida zijn ontkomen aan clandestiene opgravingen, helaas gaat dit niet op voor het tempelgebied. Door ernstige versterking van het gebied zijn tot dusverre geen *in situ* overblijfselen van de tempel aangetroffen. Echter, op basis van honderden fragmenten van de tempeldecoratie die van 2005 tot en met 2009 verspreid over het tempelgebied zijn opgegraven, kan met zekerheid worden gesteld dat er reeds in de 23^e Dynastie (ca. 830-715 voor Christus) een tempel gewijd aan Thot moet hebben gestaan. Andere fragmenten suggereren tempelconstructie in de 26^e en 27^e Dynastie, met name onder farao Amasis (569-526 voor Christus). De laatste fase van tempelconstructie laat zich dateren in de Romeinse periode, tijdens de heerschappij van de

keizers Titus en Domitianus (late eerste eeuw na Christus), toen een geheel nieuwe tempel voor Thot is gebouwd. Hoewel er vandaag de dag niets meer van deze tempel zichtbaar is, heeft Serenos hem waarschijnlijk nog in zijn volle glorie kunnen aanschouwen. In huizen in het nabijgelegen el-Qasr zijn namelijk blokken van de tempel uit Amheida hergebruikt als bouw materiaal, en aangezien de betreffende huizen uit de 17^e en 18^e eeuw dateren, is de ontmanteling van de Romeinse tempel wellicht in deze periode te plaatsen.

Ook de piramide van Amheida tenslotte, evenals de bovengenoemde tempel onlosmakelijk verbonden met Egypte en gebouwd op een hooggelegen en dus goed zichtbare locatie, is zonder twijfel niet aan het oog van Serenos ontsnapt. Zelfs zo'n 2000 jaar na haar constructie verheft dit ongeveer zes meter hoge ultieme symbool van het oude Egypte, gelegen te midden van een uitgestrekt grafveld aan de oostzijde van de site, zich nog altijd fier boven het omliggende landschap en is daarmee ook tegenwoordig nog een tastbare herinnering aan de hoogtijdagen die Amheida eens kende (afbeelding 5).

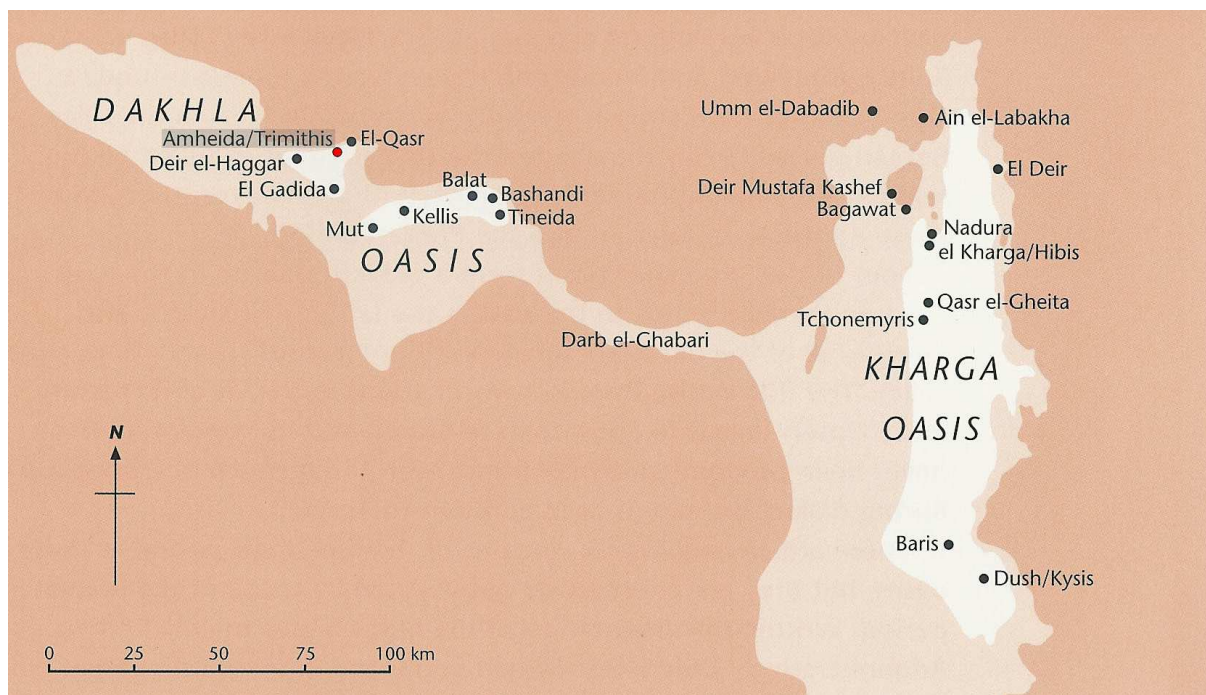
De eerste zes seizoenen van onderzoek in Amheida hebben reeds een schat aan informatie over Laat Romeins Trimithis en eerdere periodes van menselijke activiteit opgeleverd, zoals dit artikel in het kort heeft proberen aan te tonen. Naast voortdurende opgravingen om een beter beeld te krijgen van het leven zoals zich dat hier gedurende een periode van verschillende millennia afspeelde, is ook het behoud van aangetroffen archeologische overblijfselen voor toekomstige generaties een belangrijk onderdeel van het project. Omdat zij doorgaans zeer fragiel zijn – denk bijvoorbeeld aan de bovengenoemde wandschilderingen – is er voor gekozen om opgegraven structuren aan het eind van ieder seizoen weer onder het woestijnzand te begraven; zo is er op dit moment van de woning van Serenos niets zichtbaar. Om desalniettemin tegemoet te komen aan het geïnteresseerde publiek, is in 2008 begonnen met de constructie van een exacte replica van dit huis, inclusief alle aangetroffen schilderingen, bij de entree tot de site, die naar verwachting in 2011 zal worden voltooid. Hierin zullen ook kopieën van de Griekse schoolteksten worden tentoongesteld. Tevens wordt er gekeken naar de mogelijkheid om bezoekers een impressie van de tempel te geven die het landschap van Amheida ooit domineerde. Hiertoe zijn in 2009 reeds veel van de tot op heden gevonden tempelreliëfs verplaatst naar een speciaal voor dit doel vervaardigd gebouw, naast de reconstructie van Serenos' woning. Tenslotte wordt er op dit moment gewerkt aan een database om alle vondsten, voorzien van een uitgebreide archeologische documentatie, online beschikbaar te maken.

Amheida maakt zich op voor de toekomst, waarin de kennis van haar verleden, die ongetwijfeld verder zal toenemen, hopelijk niet enkel voor een selecte groep wetenschappers maar ook voor een breder publiek gemeengoed zal worden.

De auteur bedankt O.E. Kaper voor het beschikbaar stellen van afbeeldingen. Tevens is dank verschuldigd aan de stichting Het Huis van Horus & Mehen voor haar financiële ondersteuning die de totstandkoming van dit artikel mogelijk maakte.

Verder lezen:

Veel informatie over het project in Amheida, waaronder jaarlijkse rapporten, plattegronden en een voor Amheida alsmede de Dachla Oase in het algemeen relevante bibliografie is online beschikbaar via: <http://www.amheida.org/>.

Afbeelding 1. Kaartje van de Dachla en Charga Oasen met daarop de ligging van Amheida (naar Bagnall, R.S. en Rathbone, D.W. [eds.], *Egypt From Alexander to the Copts: an archaeological and historical guide* [London, 2004] Fig. 9.1.1)

Afbeelding 2. Een kijkje in de 4^e-eeuwse woning in het centrum van Amheida. Achter de deuropening in het midden van de foto ligt de ontvangstruimte (foto O.E. Kaper © Dakhleh Oasis Project)

Afbeelding 3. Olympische goden bijeen als getuigen van het overspel van Aphrodite en Ares, die rechts van de hier afgebeelde goden het bed delen. Middels Griekse bijschriften zijn de levendig geschilderde figuren te identificeren als (van links naar rechts) Poseidon, Dionysos, Apollo, Hermes, Hephaistos en tenslotte Helios (foto O.E. Kaper © Dakhleh Oasis Project)

Afbeelding 4. Thot in zijn gedaante als baviaan met maansikkel en -schijf, alsmede een beschermende cobra, op een blok afkomstig van de aan deze god gewijde tempel in Amheida (foto O.E. Kaper © Dakhleh Oasis Project)

Afbeelding 5. De piramide van Amheida na restauratie in 2006 en 2007 te midden van andere funeraire structuren. Op de voorgrond zijn de vele scherven die het oppervlak van de site bedekken duidelijk zichtbaar (foto O.E. Kaper © Dakhleh Oasis Project)